

Айдаров А. Ж.

КУРЧАП ТУРГАН ЧӨЙРӨ ЖАНА ЖАРАНДАРДЫН ДЕН – СОЛУГУ

Айдаров А. Ж.

ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА И ЗДОРОВЬЕ ГРАЖДАН

A. Zh. Aidarov

ENVIRONMENT AND HEALTH OF CITIZENS

Аннотация : Кыргызстанда акыркы жылдары экологиялык абал болуп көрбөгөндөй өзгөрүүлөргө дуушар болду. Техниканын, технологиянын өсүп- өнүгүүсү адамдардын жаратылышка кийлигишүүсү аны, жок болуп кетүү коркунучуна алып бара жатат. Бүгүнкү күндө айлана – чөйрөнүн булганганынын айынан оорулардын түрлөрү көбөйдү. Макалда ушул проблемалардын чыгышы жана анын алдын алуу маселелери каралат.

Негизги сөздөр: Айлана – чөйрөнү коргоо, дүйнөлүк прогресс, биологиялык өзгөчөлүк, жүрөк кан тамыр оорулары, өпкө оорулары, абанын булганышы, климаттын өзгөрүшү, суулардын сапаты, оорулардын түрлөрү.

Аннотация: Последние годы экология Киргизии изменилось до не узнаваемости. Роста техники, технологии люди довели окружающую среду, природу до исчезновение. Результате сегодняшнего дня загрязненный окружающий среда и много численные виды болезни. Люди природу довели до кризисного предела, получили только болезни, младенцы (рожденные детство) показатели мутанта повышается.

Ключевые слова: охрана окружающей среды, мировой прогресс, биологические особенности, сердечно-сосудистые заболевания, хроническая обструктивная болезнь легких, изменение климата, загрязнение воздуха, качество воды, виды заболеваний.

Annotation: In recent years, environmental change than ever before. Engineering, technology development and growing, people are living environment, no longer have the status of delivery. Because of the effects of today's polluted environment and increased the types of diseases. Man of the surrounding environment found in a crisis situation, bringing the benefits of diseases, the growth rate of children born as a mutant.

Key words: Environment protection, global progress, and biological characteristics, cardiovascular disease, chronic obstructive pulmonary disease, climate change, air pollution, water quality, and the types of diseases.

Бүгүнкү күндө Кыргыз мамлекети дүйнө элдери сыяктуу эле илимий – техникалык прогресстин заманында жашап жатат. Мамлекеттик каттоо кызматынын 2016 - жылдын, 1-январындагы маалыматы боюнча, Кыргыз Республикасынын жалпы аянты 199,9 км² түзөт. Алардын ичинен запастагы? жерлер 42,6 %, айдоо жерлери 33,8 % жана токойлуу жерлер 13,0 % . Кыргыз Республикасынын аймагында 359,0 миң гектарды ээлеген 10 улуттук жаратылыш парктары, 578,5 миң гектарда 10 корук бар. Аталган жерлерде 58 – миң жаныбарлардын жана 88 – миң канаттуулардын түрлөрү жашашат. Жаратылышты көзөмөлдөөчү булактардын маалыматы боюнча, 2015 – жылы абаны булгоочу заттар 61,0 миң тоннаны түзүп, 2011 – жылга салыштырмалуу 44 % га көп болгон. Абаны булгоочу заттардын теңинен көбү (52%) борбор калаабыз Бишкекке тиешелүү[2]. Кыргыз Республикасынын кооз жаратылышы дүйнө элдерин таң калтырып, туристтик өлкөгө айланган. Акыркы жылдары завод – фабрикалардын, авто машиналардын көбөйүшү менен бизди курчап турган жандуу жаратылыш талкаланып баратканын окумуштуулар айтып келет. Кыргыз республикасынын айлана – чөйрөнү коргоо боюнча мыйзамынын, 1 - беренесинде: “Жаратылыш жана анын бөлүктөрү Кыргыз Республикасынын улуттук эңчиси, анын омоктуу социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн негизги факторлорунун бири” деп туура жана так көрсөтүлүп турат.

Ушул мыйзам Кыргыз Республикасында жаратылышты пайдалануу жана айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы саясатты белгилейт жана укуктук мамилелерди жөнгө салат.

Айлана-чөйрөнү коргоо жана жаратылыш ресурстарын сарамжал пайдалануу жаатындагы мамилелер Кыргыз Республикасынын Конституциясы, ушул жана башка мыйзамдар Кыргыз Республикасынын ошолорго ылайык кабыл алынуучу башка ченемдик -укуктук актылары аркылуу жөнгө салынат [1].

Демек, адам баласы жоопкерчиликтин чегинен чыгып баратканын сезиши керек. Жаратылыш жөнүндөгү мыйзамды бузуу - бул жаратылышка жана адамдардын ден – соолугуна зыян келтирүү жана кылмыш жаза кодексинин негизинде жооп берүү дегенди билдирет. Экономиканы өстүрүүнү ойлоп жатып, жаратылышты – (экологияны) жок кылып албайлы.

Дүйнөлүк прогресс канчалык өнүккөн сайын, жаратылышыбызга ошончолук коркунуч туулуп жатат. Кыргыз Республикасында жашаган жарандардын ден- соолугу аларды курчап турган жашоо чөйрөсүнө жана химиялык, биологиялык, физикалык факторлорго байланыштуу болот. Адамдардын ден-соолугунун жылдык көрсөткүчтөрү жыл санап төмөндөөгө дуушар болууда. Жыл санап дүйнө жүзүндө оорулардын түрлөрү көбөйүп, медицинага баш ийбеген же медицина алы жетпеген оорулар келип чыгууда. Көбүн эсе акыркы жылдары жүрөк кан – тамыр оорулары менен ооруган жарандар көбөйдү, алардын өлүмгө дуушар болгондору дагы аз эмес. Жүрөк кан – тамыр оорулары менен ооруган жарандардын көпчүлүгү ушунун айынан ишке жараксыз абалга кабылып, ал түгүл инвалид болуп жатканы өкүндүрбөй койбойт. Жүрөк кан – тамыр ооруларынан башка инсульт, ички органдардын оорулары ж.б. Көбүнчө дем алуу органдарынан жабыркагандар жыл санап өсүүдө [3,4].

Оорулардын көбөйүшүнүн себеби, бизди курчап турган айлана – чөйрөнүн булгануусу болууда. Айлана - чөйрөнүн булгануусу агын сууларга ташталган таштандылардан, завод-фабрикалардан чыккан түтүндөрдөн, химиялык кошулмалары бар, талапка жооп бербеген тамак аштардан улам келип чыгат, ал адамдар жашаган аймактарга эбегейсиз чоң зыян келтирет. Убагында чара көрүлбөсө, жаркын келечектүү жаратылышыбыздан ажырап каларыбызга шек жок.

Абанын булганышынын натыйжасында келип чыккан оорулар.

Кыргызгидрометтин билдирүүсүнө караганда шаар жеринде жашаган адамдардын теңинен көбү өпкө патологиясы оорусуна чалдыгат. Ошол себептен калктын 57,7 % өпкө патологиясы оорусуна чалдыккан адамдар деп билсек болот. Завод, фабрикалардын санын азайтып, алардын зыяндуулугун төмөндөткөнүбүз менен, биздин дем алып жаткан аба катмарына автотранспортторунан чыккан түтүн, газдар болуп көрбөгөндөй зыян алып келүүдө. Бул азыркы

күндөгү биринчи орундагы проблема. Дээрлик аба катмарынын булганышынын 80% автотранспорттормонан чыккан түтүндөргө, газдарга байланыштуу. Авто транспорттук каражаттардан 200 гө жакын газдар бөлүнүп чыгат. Ар биринин биологиялык таасири бар. Гигиеналык көз караш менен айтканда эң маанилүү аба булгагычтар болуп: көмүртек кычкылы, көмүртек-түү суутектер, азот кычкылы, коргошун бирикмелери, темир, жез, цинк, бром, трихлорметан ж.б. эсептелет. Көмүр кычкылы менен ууланууда гемоглабин менен реакцияга барып, кан аркылуу ткандарга баруучу кычкылтектин көлөмүн азайтат. Көмүртек кычкылы менен ууланган адамдардын көпчүлүгү (картаң адамдар) жүрөк кан тамыр ооруларына кезигет. Азот кычкылы адамдардын кыжырын келтирүүчү күчкө ээ жана дем алуу органдарын жабыркатат, астманы күчөтөт. Ошол сыяктуу эле күкүрт кычкыл газы адамдын организмдин: дем алуу органдарын, көздү, борбордук нерв системасын, терини жабыркатып, кычкылдануу процессине тоскоолдук кылат. Формальдегид аллергиялык реакцияларды, көздүн былжыр кабыкчасында кычыштыруучу жана дем алуу органдарында демдин кысылуусун, жөтөлдү, чүчкүрүүнү жана көздөн жаш агызууну жаратууга жөндөмдүү. Ал борбордук нерв системасына таасир берип, дерматит оорусун пайда кылат. Авто машиналардан чыккан газ менен көп убакыт дем алуу организмди начарлатып иммундун жетишсиздигине (иммуннодефицит) алып келет. Газдар өздөрү дагы ар кандай ооруларды козгошу мүмкүн. Мисалы: абанын жетишсиздиги, гайморит, ларинготрахеит, бронха, өпкөгө суук тийүү, өпкө рагы, мээ тамырларындагы склероз оорулары. Өпкө патологиясы менен ооруган адамдардын жүрөк кан тамыр системасы жабыркашы мүмкүн [5]. Акыркы статистикага таяна турган болсок, Бишкек шаарында абанын булганышынын көрсөткүчү эң жогорку экенин байкоого болот. Ысык – Көл аймагынын аба катмарынын булганышы боюнча статистикада көрсөткүч Бишкек шаарына салыштырмалуу 2-3 эсеге төмөн экенин байкалды. Ал эми, Нарын областында аба катмарынын булганышы 16 – эсеге көп. Демек, шаарда жашаган адамдар менен региондордо жашаган адамдардын ар кандай оорулар менен оорусу бирдей боло бербейт.

Климаттын өзгөрүшүнүн себептери. Абанын өзгөрүшү планетадагы жашаган адамдардын ден-соолугуна түздөн түз таасирин тийгизет. Күнүнө, керек болсо саатына дүйнө жүзү боюнча 100 миң тонна иштетилген уулу калдыктар атмосферага ташталып турат. Алар атмосферага уулу көмүр кычкыл газын бөлүп чыгышынын кесепетинен, аба катмары жылып жатат. Азыркы мезгилде, техникалашып кеткен заманда, кислоталык жаан чачындар болууда. Жаан менен жааган күкүрт кычкылы өсүмдүктөргө жана жердин үстүнкү катмарына зыян алып келүүдө. Климаттын өзгөрүшү менен жаратылышта ар кандай коркунучтар болушу мүмкүн: суу каптоо, абанын өтө ысышы же тескерисинче өтө муздап кетүүсү. Бул таасир көрсөтүүлөрдүн түрлөрү жана ыкмалары ар түрдүү болушу мүмкүн:

- Жогорку түздөн түз таасир берүүчү
- Климаттын ар кандай өзгөрүүлөрүнө жараша таасир берүүчү
- Абанын булганычына жараша таасир берүүчү
- Суу жана күнүмдүк колдонулуучу тамак – аштар аркылуу жугуучу оорулардын таасири [2].

Климаттын өзгөрүшү менен өз өмүрүн тобокелге салган топтор – кары картандар жана өспүрүм балдар, булардын организми өзгөрүүнү өтө сезгич болушат.

Кар көчкү, сел, кургакчылык: жараттардын жана уулануулар дагы өзгөчө кырдаалдардын натыйжасында, климаттын – мутанттык, кыйыр таасиринин көрсөткүчү болуп саналат. Өнөкөт бронхиалдык астма менен ооругандардын өпкөсү климаттын өзгөрүшүн тез кабыл алышат. Мына ушул көйгөйлөрдү бүгүнкү күндөгү көз караш менен карап, айлана – чөйрөнү жашылдандырып, эсеби жок кыйылып жаткан бак – дарактарды кыйууну токтотуп, таштандылар чогулган жайды тезинен иштетип айланма экономикалык чынжырча түзбөсөк, экологиялык кризиске жана жер шаарындагы адам баласынын ден соолугуна чоң зыян алып келээринде шек жок.

Кыргызстандагы суулардын сапатынын начарлыгынан келип чыккан ооруулар. Кыргыз Республикасынын территориясында жалпысынан 1923 көл, 3500 дарыя жана агын суулар, 44 жер астындагы тузсуз, минералдык суулар бар. Бүгүнкү күндө ичүүгө жарамдуу суулардын сапатынын начарлап кетишинин негизинде жер шаарында жашаган жашоочулардын ар кандай оорулар менен ооруп жаткандыгын көрүүгө болот. Азыркы абал менен мындан 100 жыл мурдагы абалды салыштырсак, айырмасы асман менен жердей болуп турганын көрөбүз. Убагында Кыргызстан таза суулардын өлкөсү аталып келсе, бүгүнкү күнү, тилекке каршы, ичүүгө жарамдуу суулардын сапаты өтө начарлап кеткенин эксперттер атайын жүргүзүлгөн тажрыйбанын негизинде айтып келишүүдө. Бузулган суулардан келип чыккан ичеги инфекциясы оорусу менен жарандарыбыз көп ооруп жатат. Ичеги инфекциясы менен ооруган адамдар, Кыргызстан боюнча алганда, Баткен жана Жалал - Абад облустарында катталган. Тактап айтканда, аталган облустарда жашаган жашоочулар таза суу менен толук камсыз боло элек дегенди билдирет. Бүткүл дүйнөлүк атмосферанын өтө тездик менен жылышынан, ичүүгө жарактуу суулардын запасы азайып баратканын байкоого болот. Сууларга ташталган таштандылардан ичеги инфекциясы менен ооруган адамдар көбөйүүдө. Баткен облусунда таза суу маселеси жашоочуларга чоң көйгөй болууда. Кыргыз мамлекетинде акыркы 10 жыл аралыгында ичеги инфекциясы менен ооруган адамдардын 82 % жаз жана күз мезгилдерине туура келет[6].

Дүйнөлүк көрсөткүчтөрдү айтсак, ичүүгө жарабаган, керек болсо күнүмдүк үй оокаттарына жарабаган суунун сапаты Африка мамлекетинде катталган. Ал жактагы сууга кир жууганга да болбойт. Ошондуктан ичеги инфекциясы менен ооруган өспүрүмдөрдүн саны боюнча Африка мамлекеттери биринчи орунда турат. Африкадагы суулардын мындай булганышы завод – фабрикалардан чыккан зыяндуу калдыктардын сууга ташталып жатканында.

Биз келээрки 10 жылда Африканын сууларындай сууну татып калбашыбыз керек. Мамлекетте жашаган ар бир жаран **“Суу кордогон көр болот – суу зордогон зор болот”** аттуу акцияга катышып турушу керек. Жарандарыбыздын маалыматынын жоктугунан бүгүнкү абал түзүлүүдө. Агын сууларды, жер алдынан чыккан сууларды көздүн карегиндей сакташыбыз керек. Ал үчүн мектеп программасында кеңейтилген сабактар өтүлүүсү керек деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын экс президенти А. Акаев 1999-жылдын 16-июну № 53. Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө (КР 2002-жылдын 22-февралындагы № 22, 2003-жылдын 11-июнундагы № 101, 2004-жылдын 11-августундагы № 113, 2005-жылдын 6-августундагы № 124, 27 апреля 2009 года № 131, 2013-жылдын 11-мартындагы № 36, 2014-жылдын 13-мартындагы № 42, 2015-жылдын 12-январындагы № 3, 2015-жылдын 16-январындагы № 17, 2015-жылдын 2-июлундагы № 142, 2016-жылдын 25-июлундагы № 135).
2. Статистический сборник 2011-2015 гг. 1502000000-16 . ISBN 978-9967-9022-4-4. УДК 502/504. ББК стр 8-9
3. Программа сектора здравоохранения Кыргызской Республики по адаптации к изменению климата на период 2011-2015 годы – Бишкек, 2011. – 75-бет.
4. 1992-жылдын 9-майындагы БУУнун Климаттын өзгөрүүсү жөнүндө алкактык конвенциясы. 2000-жылдын 14-январындагы КРнын № 11 мыйзамы менен ратификацияланган.
5. Программа сектора здравоохранения Кыргызской Республики по адаптации к изменению климата на период 2011-2015 годы – Бишкек, 2011. – 75-бет.
6. Кыргыз Республикасынын Айыл-чарба жана суу чарбасы министрлигинин Суу чарба департаментинин башкы мүдүрү Б.Кошматованын Дүйнөлүк суу форумунда жасаган докладынан (Стамбул шаары, 2009).

Рецензент: к.экол.н., доцент Солпуева Д.